

Investigar per desvelar els models de gènere en l'adolescència

Isabel Carrillo*

Pilar Prat**

Rosa Guitart***

Esther Fatsini****

Resum

L'article presenta una investigació en l'àmbit d'estudi de l'educació i el gènere que adopta la metodologia de l'estudi de cas per visibilitzar i analitzar els models de gènere de les i els adolescents. En les conclusions s'apunten canvis en els gèneres que s'adopten, moviments que constaten que els models de gènere femení i masculí considerats més «tradicionals» estan en evolució, perduren trets però altres es reestructuren amb característiques diverses o evolucionen canviant el seu significat. Els resultats de la recerca són una contribució al coneixement sobre els models de gènere i constitueixen un document base per al debat i la reflexió pedagògica sobre les relacions entre educació, diferència sexual i ciutadania inclusiva.

Paraules clau

gènere, adolescència, construcció del jo, educació en valors

Recepció de l'original: 19 de febrer de 2010

Acceptació de l'article: 29 de juny de 2010

El perquè d'una recerca sobre models de gènere en l'adolescència¹

La recerca que es presenta s'estructura a l'entorn de l'eix del gènere i l'educació i ha estat realitzada en el marc de les línies de recerca del GREUV. Com a professores i investigadores de les àrees de pedagogia i psicologia, el nostre interès no consisteix únicament a fer visible i descriure una realitat concreta i contextualitzada, sinó també cercar les causes i les raons que l'han provocada i la justifiquen, analitzar les implicacions educatives i socials, i oferir criteris que orientin pràctiques que formin en el dret a tenir drets i en la ciutadania.

(*) Doctora en Pedagogia i Postgrau en Cooperació per al desenvolupament. Professora del Departament de Pedagogia i Psicologia de la Facultat d'Educació de la Universitat de Vic, i investigadora del GREUV (Grup de Recerca Educativa de la Universitat de Vic). Coordinadora del Projecte de Cooperació Educativa amb Centreamèrica i directora de la Càtedra UNESCO Dones, desenvolupament i cultures (2004-2010). Adreça electrònica: isabel.carrillo@uvic.cat

(**) Llicenciada en Psicologia, especialitat clínica. Professora del Departament de Pedagogia i Psicologia de la Facultat d'Educació de la Universitat de Vic, i investigadora del GREUV. Responsable del Servei d'Orientació Psicopedagògica de la UVic. Col·legiada en el Col·legi Oficial de Psicologia de Catalunya. Adreça electrònica: pilar.prat@uvic.cat

(***) Doctora en Psicologia y Currículum Escolar. Professora del Departament de Pedagogia i Psicologia de la Facultat d'Educació de la Universitat de Vic, i investigadora del GREUV. Fundadora del grup editorial Graó, actualment dirigeix la col·lecció Família i Escolar. Coordinadora dels estudis de grau d'educació social. Adreça electrònica: rosa.guitart@uvic.cat

(****) Llicenciada en Pedagogia. Professora del Departament de Pedagogia i Psicologia de la Facultat d'Educació de la Universitat de Vic, i investigadora del GREUV. Ha estat tècnica en programes de formació laboral i gènere del INEM, Observatori del Mercat de Treball de l'Institut de la Dona i de CCOO. Forma part del Comitè d'Empresa de la UVic. Adreça electrònica: esther.fatsini@uvic.cat

(1) Aquest article forma part de la recerca *Característiques dels Models de Gènere de les i els adolescents* ha estat finançada per l'Institut Català de les Dones (2008-2009).

En base a aquestes inquietuds ens plantejem un projecte d'investigació sobre els models de gènere que construeixen les i els adolescents, les significacions que donen i el concepte de masculinitat i feminitat que elaboren i adopten fruit del gènere construït i de noves influències. Ens interessava visibilitzar la construcció dels gèneres, els models identitaris i els estereotips que aquests comporten, i els espais i formes on es produeix aquesta construcció.

En el procés d'investigació hem volgut aproximar-nos a la realitat educativa i a l'adolescència fent un estudi de cas en dos instituts públics, un del Maresme i un altre d'Osona. Els casos que són d'interès en l'educació els constitueixen les persones i els programes, pel que tenen d'únic i en comú (Stake, 1998). L'estudi de cas plantejat busca entendre les persones, les i els adolescents, i per això hem sortit «a escena» i hem escoltat la seva veu buscant una comprensió més minuciosa i detallada d'elles i ells i de la seva realitat contextual. La metodologia adoptada ens ha possibilitat escoltar quines són les vivències de joves que estudien secundària i que, en el seu trànsit cap a la vida adulta, van assumint nous rols i atribuint significats al seu desenvolupament personal i social, i a la interacció amb les seves i els seus iguals.

La investigació ha volgut determinar quins models de gènere s'expressen; quins estereotips es reproduïen; quines característiques defineixen els nous models de gènere i quin valor es dona a la diferència sexual; quins són els trets que es revaloren del gènere femení i masculí; i com són les relacions de convivència entre sexes. Hem buscat conèixer les característiques dels models de gènere existents, aquells que adopten les noies i els nois de secundària, valorant si s'han produït canvis respecte els models tradicionals i, en cas afirmatiu, en quin sentit. La perspectiva qualitativa ha incorporat anàlisis quantitatives en el tractament i anàlisi de la informació obtinguda a través de qüestionaris construïts *ad hoc* on es demanava manifestar-se sobre diferents temes (el jo en l'àmbit acadèmic; les aficions i els gustos; la definició de la personalitat; disseny, imatge i expressió del cos físic; el valor de les relacions i amistats; els conflictes en les relacions; autonomia i responsabilitats en l'àmbit familiar; projecció del futur), i grups de discussió on es plantejaven problemàtiques relacionades amb situacions analitzables des d'una perspectiva de gènere.

Qüestionaris i grups de discussió han buscat i han indagat en les mirades diverses de les i els adolescents. Cada mirada és diferent i al mateix temps és polièdrica ja que alhora que s'emmiralla en l'adult i la seva experiència, busca donar sentit a la vivència única i irreplicable de la seva generació. Hem volgut saber com es situen elles i ells, des de la seva diferència sexual i el seu moment evolutiu, com a persones, com a noies i nois. També hem volgut interrogar-los sobre les seves experiències personals i sobre els seus imaginaris. I hem intentat desxifrar si els contextos educatius favorables a la coeducació són marcs de referència que propicien canvis envers els models construïts de gènere que les noves generacions reben com a bagatge cultural d'una societat que encara arrossega les herències de les concepcions androcèntriques.

Saber com viuen, com senten, com s'imaginen aquestes i aquests adolescents, tenint com a variable i categoria d'anàlisi el gènere, permet a totes les persones implicades en la seva educació constatar els buits i reconèixer els àmbits de treball a impulsar amb l'objectiu d'assolir una ciutadania més igualitària i una societat més equitativa. D'altra banda, descobrir l'impacte que la història dels moviments feminis-

tes ha anat deixant en cadascuna de les generacions que ja han viscut en contextos legislatius que marquen els mínims necessaris a fi que es produeixin canvis en els models de gènere tradicionals, malgrat sabem que no són els suficients si volem una societat més justa, més lliure, més solidària.

La investigació no ha volgut esgotar-se, és a dir, quedar finalitzada i tancada en els resultats de l'estudi de cas, sinó que aquests són reveladors i generen noves reflexions i recerques sobre les realitats dicotomitzades i polaritzades no visibles o negades. També ens han mostrat evidències sobre tot allò que culturalment és necessari deconstruir, concepcions i pràctiques educatives que cal revisar per poder generar propostes que ensenyin a viure èticament la igualtat en i des de la diferència sexual. Sabem que les institucions educatives no sempre són transparents, que hi ha accions conscients però que també actua el currículum ocult, que d'una o altra forma hi ha pràctiques i actituds que impedeixen la difusió de «veritats essencials». És responsabilitat d'aquelles persones que ens dediquem a l'educació, «un imperatiu moral», descobrir la veritat sobre les qüestions més importants (Chomsky, 2001). La recerca ha tingut present que l'exclusió i les desigualtats que es generen en base als models de gènere, als estereotips construïts i als prejudicis que s'activen quotidianament, són evidències clares de discriminació sexista, són veritats significatives que és necessari visibilitzar per poder actuar, canviar la realitat i anar omplint de significat real i viu la justícia educativa i social i la ciutadania inclusiva. La ciutadania ha de ser plena per a dones i homes, i això significa el dret a gaudir dels drets civils derivats de l'elecció i la participació, dels drets socials derivats de la distribució de la riquesa, dels drets sexuals derivats del seu reconeixement, i de la cohesió social que possibilita la consciència cívica de sexe (Miyares, 2003), en el sentit que aquest no pot determinar camins diferents en drets per a dones i homes.

Marc contextual sobre el jo i l'aprenentatge dels gèneres

La recerca s'emmarca en els estudis sobre educació, gènere i adolescència que mostren com els canvis que han experimentat les nostres societats no han trencat plenament amb les desigualtats entre dones i homes, desigualtats que es continuen reproduint de generació en generació en les diferents esferes de vida com a part de les prescripcions culturals. Els estudis que contextualitzen la recerca ens permeten entendre l'adolescència, les seves característiques i la construcció de la seva identitat condicionada pels gèneres; ens signifiquen els estereotips i els prejudicis, elements presents en el model de gènere femení i en el model de gènere masculí, i ens orienten sobre com s'aprenen els gèneres.

En el nostre context, diferents aportacions ressalten els guanys dels darrers anys respecte l'assoliment de la igualtat formal de dones i homes, però també indiquen que si bé jurídicament sembla que s'ha avançat, no es pot negar que la igualtat aconseguida és insuficient. Han canviat algunes lleis, però els models de gènere estereotipats no han canviat o canvien molt lentament, canvis que es concreten en la forma dels models, en la manera amb la qual s'estan caracteritzant però no en el seu fons, ni en la persistència ni pertinença de la seva existència. Continuen els estereotips sexistes, la creença que cada sexe pertany a un grup, el grup «dona» o el grup «home», el grup «femení» o el grup «masculí». Aquesta pertinença a un grup nega la individualitat, la possibilitat d'una identitat autònoma que defineix a cada dona i a cada home com a ésser singular i irrepetible, únic i diferent. Sortir del marc referen-

cial és anar en contra de la norma, d'allò que s'espera del «ser dona» i del «ser home». Implica separar-se i distanciar-se per mostrar la pròpia diferència, i això pot ser objecte de penalització per un entorn social que freqüentment exclou i segrega a aquelles persones que s'atreveixen a transgredir l'ordre social establert. En aquesta realitat diverses aportacions constaten com en el passat i en el present la condició de gènere s'expressa en formes molt variades de subordinació en les vides de les dones: en el treball que duen a terme; en les seves funcions socials; en el tipus de relacions que estableixen; en les seves conductes; en els seus sentiments, o en les seves creences i interessos. De vegades queda explícit com una desigualtat oberta; però en moltes ocasions es viu de forma naturalitzada i fins i tot queda ocult dins les suposades característiques de la naturalesa humana o com a part dels costums culturals que, en ocasions, s'intenten mantenir com a trets identitaris, argumentant que la seva pervivència i conservació és necessària i mostra la cohesió i força d'una cultura, de les seves tradicions i de la seva memòria històrica.

La construcció del jo diferent i l'adolescència

Pensar la persona, la nena i el nen, la dona i l'home, el que duem i el que aprenem és una bona forma de no creure que la realitat està determinada. Sabem que hi ha diferències que venen de la nostra biologia, que dones i homes som diferents perquè les nostres característiques biològiques —cromosomes, hormones, etc.— no són iguals, i això fa que no siguin iguals les característiques sexuals del cos, els trets reproductius, o el creixement i desenvolupament físic. També és cert que no som diferents únicament pel nostre sexe (xx/xy), sinó perquè el codi genètic de cada persona és únic. Cap seqüència d'ADN és idèntica, i aquesta singularitat fa que el tret que caracteritza la realitat humana sigui la diversitat. Però al mateix temps no es pot oblidar que el que uneix a dones i homes és la pertinença a una mateixa espècie; és compartir la dignitat, inherent com a ésser humà. Som iguals i alhora diferents.

Estudis sobre les característiques biològiques de cada sexe indiquen que no existeixen diferències entre dones i homes en intel·ligència humana en general, encara que aquesta certesa científica sembla posar-se en dubte quan observem la pervivència d'alguns estereotips sexistes. Hi ha estudis que mostren algunes diferències en aptitud verbal, aptitud ocular i espacial, o aptitud matemàtica entre el col·lectiu d'homes i el de dones. Cal considerar, però, que el que es mesura són les capacitats o habilitats ja desenvolupades, fet que ens fa preguntar quin paper ha tingut, d'una banda, l'entorn sociocultural en l'exercitació i potenciació de les capacitats intel·lectuals i, de l'altra, l'herència genètica. S'afirma que la intel·ligència, com a funció biològica, no té un objectiu precís i limitat, sinó que és una funció oberta al coneixement complex i holístic, però sembla que el sistema educatiu la dirigeix vers unes parcel·les, actuant de forma reduccionista. Hem d'insistir que la intel·ligència no és limitada al coeficient intel·lectual, una intel·ligència mesurable, sinó que tota persona té moltes intel·ligències, moltes capacitats per relacionar-se amb l'entorn, per resoldre uns problemes i generar altres de nous, per trobar solucions i crear en el seu context cultural. El que cal fer educativament és ajudar a desenvolupar-les per tal de contrarestar els condicionants dels models de gènere construïts sobre el grup «dona» i el grup «home» que obliguen a adoptar un tipus d'intel·ligència i expressar pensaments i sentiments, interessos i motivacions, valors i formes de fer d'acord a les ca-

racterístiques del grup del que es forma part. I això és important i necessari tant en la primera infància com en l'adolescència.

Els estudis sobre l'adolescència ens han ajudat a comprendre les noies i els nois, les seves concepcions, actituds i valors, els seus interessos i expectatives. Entre altres, d'interès són, les aportacions sobre el món de l'adolescència explicat per elles i ells mateixos, i les aportacions sobre què desitgen, valoren, aprecien, etc. (Funes, 2004). Cal comprendre l'adolescència com un període on els joves han de descobrir i posar en pràctica altres rols, altres papers diferents a la infància que han de deixar enrere. Les i els adolescents condicionen el seu jo identitari, la seva manera de fer, pensar, sentir, d'acord amb el que pensen que les persones adultes esperen d'elles i ells. L'entorn social, adult i també del grup d'iguals, els influeix i són una constant de pressió en aquests moments de definició de l'adolescent. Les seves identitats es van conformant en temps concrets de fraccions breus, en espais diversos i en interacció amb diferents generacions. Les seves vivències i influències són diverses, però sembla que continuen marcades per estereotips que condicionen les relacions amb les diferències, entre elles la diferència sexual. Els missatges de l'entorn social sobre el gènere femení i el gènere masculí marquen la definició del propi jo, encara que les i els adolescents no en són conscients, i consideren que són manifestacions de diferents maneres de ser. Aquestes construccions es van fent en base als valors que també van prenent forma més tangible en aquestes edats, on resulta significatiu l'acompanyament en l'aprenentatge dels valors que s'ha fet des de la primera infància (Carrillo, 2007). Adolescents i joves no és que no tinguin valors, sinó que incorporen i resignifiquen, en les claus de les identitats que estan construint, els valors (contravalors) dominants de la societat en la que viuen i dels models de gènere imperants. Altres investigacions indaguen en la construcció de l'autoconcepte en l'adolescència amb resultats diferents entre sexes —les noies expressen un autoconcepte familiar més alt, i els nois un major nivell en autoconcepte global i emocional— (Amezcuia i Pichardo, 2000). D'interès també és l'estudi sobre les expectatives i projectes de vida d'infants i adolescents que conclou que la idea d'igualtat entre dones i homes està present en el discurs i en el projecte de vida de les i els adolescents, aspecte significatiu ja que mostra moviments en l'adopció dels models de gènere, com a mínim en les formes de pensar (Núñez i Segall, 2002). Els resultats de l'estudi sobre l'avaluació del sexisme ambivalent en estudiants mostra que els nois són més sexistes vers les dones i tenen majors actituds de benevolència vers els homes, i tant en dones com en homes el nivell d'estudis correlaciona negativament amb les actituds sexistes, és a dir, es comprova que a major nivell d'estudis menor nivell de sexisme (Lameiras i Rodríguez, 2003). Rellevants són també les aportacions sobre la construcció de l'autonomia i la responsabilitat d'infants i adolescents (Aránega i Guitart, 2005). L'acció autònoma i responsable correspon a un perfil de persona, de dona o d'home, compromesa, solidària, col·laboradora; una persona que sap relacionar-se assertivament, que estima i és estimada, que respecta la seva llibertat i la llibertat de les altres persones, que sap viure en societat i busca transformar allò que considera injust, i són injustes les desigualtats que esdevenen de la diferència sexual i del gènere construït.

Les aportacions esmentades són només alguns exemples de les investigacions i estudis a l'entorn de la relació entre les variables educació, adolescència, gènere. Els resultats permeten constatar com en les nostres societats, locals i globals, la cultura

dominant està marcada pels models de gènere, models que han conformat i continuen conformant unes característiques determinades i condicionants per a les dones i per als homes, característiques que dicotomitzen i separen el món femení del món masculí al potenciar unes capacitats concretes, uns interessos, unes habilitats, uns valors, uns trets que defineixen la manera de ser, pensar, sentir i fer de les dones i els homes. Transitar d'un camí a l'altre, o construir nous camins és encara difícil en les nostres realitats, però s'ha de tenir present que en els canvis, en els aprenentatges i el desenvolupament personal i social l'educació té un paper central.

Esferes culturals i aprenentatge dels gèneres

Els models de gènere no són biològics, sinó culturals, i és en la cultura de referència on la persona els va aprenent i interioritzant, és a dir, en les relacions que es van establint i les experiències que es viuen en els diferents grups als quals es pertany. Cada persona forma part d'una realitat àmplia —parlem del nostre món, el nostre planeta, la nostra societat—, una realitat global definida per una cultura. La persona també forma part d'una realitat local, més acotada, com és la del seu país, que té una cultura pròpia que interacciona amb la cultura global. Aquesta cultura local està més definida territorialment, per la seva història, per la llengua, per les tradicions i formes de vida. És la cultura que es viu quotidianament, que s'ensenya a l'escola i a la família, i també a través de les polítiques dels ajuntaments. Però a més, la vida de cada persona es desenvolupa en relació amb altres grups més petits, com ara la família o les amistats. Aquests subgrups tenen la seva cultura pròpia definida per les seves pròpies necessitats, els recursos que disposen, els interessos, les aficions i els valors que els guien.

Si bé els diferents marcs i espais referencials de la persona mostren cultures diferents, que en alguns aspectes es complementen i en altres s'enfronten, en tots els grups relacionals la nena i el nen aprenen una cultura transversal a tothom, els esquemes culturals de gènere que s'expressen en la cultura femenina i en la cultura masculina. Com a éssers socials és a través de les relacions amb els entorns de vida que la persona es culturitza i construeix la identitat, els pensaments i sentiments, les creences i els valors que projecta i que expressa en les actituds i les accions. El procés d'enculturació està mediatitzat per la nostra mirada de la realitat però també per la mirada de les altres persones en relació. Cada persona interpreta el context de vida i tot allò que hi passa a partir de la vivència del seu propi jo, és a dir, de les experiències anteriors; dels coneixements previs; dels valors, dels desitjos; de les intencions. L'aproximació a la realitat no es fa únicament des de l'àmbit cognitiu, sinó també des de l'àmbit emocional i valoratiu. Quan la raó sensible s'activa per interpretar no ho fa únicament partint del jo, de les necessitats i interessos personals, sinó també d'acord a les representacions socials, a les expectatives i a les significacions que li projecten els grups culturals als quals pertany.

Des del moment de néixer, s'inicia el procés de socialització, d'adaptació a una societat normativitzada i reglada culturalment. Podem acceptar que viure en comú necessita d'uns mínims normatius que regulin la convivència. Però aquest procés no hauria de negar el desplegament de l'autonomia personal que permet la construcció d'una identitat única i diferent, no condicionada per esquemes culturals estereotipats. Aprendre a conviure en la diferència és un repte de les nostres societats. Reflexionar sobre com s'aprèn i què s'aprèn és clau per saber fins a quin punt s'està avan-

çant en la perpetuació o deconstrucció dels models de gènere. Les investigacions mostren que l'assignació de gènere és la primera construcció social que es fa de la persona. La família, i les persones adultes amb qui conviu una nena o un nen, són agents fonamentals en el procés de socialització. Partir de la creença que el sexe determina comportaments diferents, porta a diferenciar les expectatives i actuacions respecte d'una nena o un nen. En la dècada dels anys vuitanta, alguns estudis evidenciaven com, per exemple, en els primers mesos es parla, es somriu i es toca més a les nenes que als nens; o quan un nadó està inquiet s'interpreta diferents segons el sexe —en el cas de les nenes es pensa que estan a disgust i cal tranquil·litzar-les, i en el cas dels nens que volen jugar i es juga amb ells— (Nicholson, 1987). En altres estudis es conclou que s'estimula físicament més als nens i que se'ls manté més estona desperts; en el cas de les nenes hi ha més cura i protecció perquè es creu que són més fràgils (Safilios-Rothschild, 1987). Aquestes investigacions mostren un context de permissió o prohibició, de facilitació o inhibició on nenes i nens aprenen de formes diverses. Aprenen a partir de l'experiència pròpia, provant, investigant; aprenen imitant el que fan altres persones que són observades i valorades com a models rellevants; i també aprenen perquè altres ensenyen, diuen el que s'ha de fer i el que no, què s'ha de pensar i què no, què està bé i què no. Aquest aprendre per descobriment, equivocant-se, assajant, amb errors; o aprendre copiant models de referència, fent allò que es valora com a positiu en els altres, o aprendre obeint, fent, interioritzant el que l'entorn humà mostra i transmet, són aprenentatges reforçats de forma positiva o negativa per les persones en relació d'acord als models culturals que es considera que ha d'anar adquirint un infant. Els missatges, estímuls i reforços que es reben de l'entorn social són reelaborats a partir de les característiques pròpies de qui fa l'aprenentatge i van construint un jo identitari que no està exempt dels estereotips sexistes presents en els estímuls, interpretacions i concepcions inherents en els diferents contextos i espais de realitat on es viu.

D'altra banda, els estudis sobre la diferència sexual, els estereotips de gènere, i les desigualtats, conclouen en la necessitat d'una anàlisi profunda d'aquesta situació per fer propostes que permetin arribar a superar els models de gènere segregadors i excloents, i fer possible la construcció lliure de la identitat personal, una identitat no encasellada en un model de gènere. Això implica trencar els papers atorgats als dos sexes. Hem afirmat que la diferència sexual és un fet biològic, però les diferències que caracteritzen ser dona i ser home són de caràcter social i cultural. Les investigacions conclouen que les capacitats d'una persona depenen més de la seva història personal de socialització, de relació, de formació, que no pas del sexe amb què ha nascut. Els trets caracteritzadors de les dones i els dels homes s'aprenen des de la infància, i es mantenen i reforcen al llarg de la vida en els diversos entorns de relació. Són les pressions socials envers la diferència sexual les que forcen a configurar el desenvolupament d'uns trets determinats, i obliguen a assumir rols separats amb la justificació que aquests corresponen a uns interessos, unes expectatives i una manera determinada d'entendre la vida segons el sexe. És així que amb més o menys convenciment, de forma més o menys obligada, dones i homes adopten identitats que no sempre comparteixen. L'educació no és neutral i juga el seu paper, ja que en els seus principis ideològics, en les seves intencions i finalitats, en les actituds i els valors que promou, hi ha una concepció concreta sobre el tipus de persona que es vol educar, sobre el tipus de dona i d'home, de ciutadana i ciutadà. Dos itineraris

estereotipats, el femení i el masculí, que es van aprenent de forma no sempre visible ni conscient.

Les aportacions sobre els estereotips també són significatives per entendre la conformació estereotipada dels gèneres i el seu aprenentatge social (Eagly i Dielman, 1997; Megias, 2005). L'estereotip es defineix com les imatges mentals molt simplificades d'alguna categoria de persona, grup o esdeveniment que és compartida, en els seus trets essencials, per una gran quantitat de persones. Poden ser tant creences compartides i consensuades sobre un grup com creences d'una percepció individual respecte d'un grup. Es diu també que són idees simplistes i alterades que es formen de la realitat i que estan influenciades pels prejudicis, és a dir, pels judicis previs. El prejudici significa el fet de jutjar anticipadament una idea, un sentiment o una creença, sense que s'hagi analitzat la informació i basant-se en proves insuficients, imaginàries de vegades i, per tant, sense fonamentació real, conformant un concepte o una opinió favorable o desfavorable. Prejudicis i estereotips estan íntimament lligats en el moment en què uns poden formar o conformar part dels altres, i en la seva adquisició juga un paper molt important l'aprenentatge social. D'acord amb aquesta perspectiva, la nena i el nen adquireixen idees, conductes o actituds positives i/o negatives cap a diferents persones, grups socials o situacions a partir de la percepció que fan de les visions de les seves mares i els seus pares, del grup d'iguals, de mestres, de personatges públics mediàtics, etc.; en resum, de l'entorn familiar, cultural i social en el qual viuen i que té rellevància per a elles i ells. L'aprenentatge social fa referència bàsicament a l'aprenentatge operant (basat en càstigs, reforços positius i/o negatius), a l'aprenentatge per associació d'estímul, o a l'aprenentatge per observació. És d'aquesta forma com s'aprenen i es reforcen els estereotips socials de gènere, és a dir, les creences que manté un grup social en relació al gènere que fan referència a com són i com s'han de comportar dones i homes, quines capacitats, sentiments, interessos, habilitats o valors han de tenir, i què s'espera que faci cadascú per ser dona o per ser home. Com idees mentals molts simplificades que són, pateixen de rigidesa i simplicitat en els trets que inclouen, fet que impedeix la contemplació dels trets personals de l'individu a qui se li aplica. Els estereotips existeixen per a tots dos sexes, actuen com a visions del que pot fer i fa el sexe femení i el sexe masculí, i defineixen trets tan positius com negatius. D'alguna manera marquen un universal, el que pel sol fet de ser del sexe femení o del sexe masculí se suposa que es té, es pensa, se sent o es fa amb més o menys grau, o el que s'hauria de tenir, pensar, sentir o fer per ser-ho.

Aportacions i significacions al coneixement sobre els models de gènere

En el marc referencial i contextual dels estudis de gènere, la nostra investigació no pretén únicament ser una aportació al coneixement sobre el gènere, sinó que els seus resultats són un document base per a la reflexió docent, per al diàleg pedagògic sobre allò que passa en la realitat educativa; sobre les concepcions que duen a establir característiques i expectatives estereotipades per a les noies i els nois, i sobre com es contribueix a la reproducció social i al manteniment de les desigualtats i l'exclusió. En aquesta perspectiva les aportacions de la recerca són bàsiques en els processos d'investigació-acció per repensar la coeducació en els centres; per analitzar els principis i pràctiques de l'educació en la diversitat, i finalment per significar

com des dels centres educatius es pot contribuir a la conformació d'una ciutadania inclusiva caracteritzada per la justícia per a dones i homes.

Conèixer les característiques dels models de gènere que tenen les i els adolescents i veure la persistència, la reestructuració o el canvi en els models construïts de gènere masculí i femení, era una de les finalitats de la recerca. Les conclusions ens han dut a poder apuntar algunes afirmacions que, tenint present que són contextualitzades en la mostra analitzada, i per tant informen de realitats i imaginaris manifestats en un espai i en un temps determinat, aporten idees i orientacions envers l'anàlisi de les característiques dels models de gènere en altres contextos i realitats on viuen noies i nois. En relació a les hipòtesis i preguntes plantejades, sintetitzem algunes de les conclusions. Buscàvem determinar si hi ha diferències en els models de gènere que adopten i expressen les i els adolescents, i hem vist que es donen moviments, que els models de gènere no es mantenen inalterables, que s'adopten amb significacions no exactament iguals al que ha marcat la tradició. També volíem visualitzar si es continuen reproduint els estereotips i prejudicis, o n'hi ha de nous, que comporten desigualtats, i hem constatat que no hi ha un trencament total amb concepcions estereotipades que estan arrelades i que es continuen transmetent en els diferents entorns de vida, però aquestes concepcions conviuen amb nous pensaments i sentiments al voltant del ser dona i del ser home que reflecteixen identitats diverses no subjectes estrictament als models de gènere heretats. En aquest punt s'observa que hi ha trets dels models femení i masculí que es revaloren però no per ser adoptats únicament per un sexe, sinó que noies i nois adopten trets del model de gènere vinculat amb el seu sexe o amb l'altre depenent de la situació, el grup, o el moment. Per últim ens preguntàvem si els models de gènere interfereixen i condicionen les relacions entre adolescents, i hem constatat que les formes de relació van canviant i que en les relacions tant noies com nois aprecien les mateixes actituds i valors, sense encasellar-se en un pol oposat.

Aquestes conclusions conflueixen en l'establiment de la següent constatació sobre els models de gènere de noies i nois adolescents: els models de gènere femení i masculí considerats més «tradicionals» estan en evolució. Això vol dir que perduren alguns dels trets i rols que els conformen, però d'altres es reestructuren amb característiques diverses o evolucionen de tal manera que canvien el seu significat. En les noies i els nois conviuen i es barregen models conformats de maneres diferents. És a partir d'aquesta afirmació general, que establim, de forma sintetitzada, les següents deu aportacions al coneixement sobre els models de gènere.

1. La diversitat d'opcions, caracterització de rols, estereotips, elements adjudicats és el que predomina tant per sexes, com per edats, i per centre escolar analitzat. Això significa que hem trobat grups de nois i noies que en alguns dels àmbits analitzats estan dins dels models construïts de gènere tant masculí com femení i d'altres no. Les noies de vegades adopten característiques del model de gènere masculí i que els nois ho fan del femení. Hi ha diferències per edats dins d'un mateix col·lectiu, i que dins un mateix grup de sexe o grup territorial es poden interrelacionar característiques de models amb trets tradicionals amb d'altres que incorporen vies que reconstrueixen o reformen els rols estereotipats, o amb aquelles que en creen de nous. S'expressen característiques que no mantenen una relació amb elements i rols «tradicionals», que no pertanyen a cap model de gènere, sinó que aparentment són neutres, encara que caldria indagar si respo-

nen a les característiques de noves identitats no emmarcades en els models femení i masculí.

2. Perduen característiques dels models de gènere construït masculí i femení però algunes creences es reestructuren, s'amplien o s'interpreten de diverses formes. En aquest punt s'ha de clarificar que no tots els canvis coincideixen en les seves característiques, sobretot les no nuclears. Es reconstrueixen els estereotips, però continuen essent estereotips encara que se'ls atorguen individualment trets i vivències diferents. S'obren vies diverses amb característiques diferents tant en noies com en nois, alhora que persisteixen d'estereotipades.
3. En relació a la diversitat i caracterització d'elements, en la reconstrucció dels models els canvis es produeixen tant en noies com en nois, hi destaca el fet que s'inclouen nous elements en tots dos col·lectius. També existeix intercanvi entre els trets i rols adjudicats a cada model, i són les noies les que s'aproximen en més ocasions als estereotips i rols masculins que els nois als femenins.
4. Les reestructuracions apunten que les noies canvien rebutjant alguns dels trets adjudicats al seu gènere, però ho fan amb ambivalències en el sentit: que volen més poder, ser més autònomes i més independents, però continuen majoritàriament amb interessos que els marquen els models construïts de gènere o els nous models que s'elaboren des de grups de poder ben diversos.
5. Hi ha canvis en els models però es continua pensant que noies i nois són diferents, cosa que per a elles i ells implica que tenen pensaments, interessos, habilitats i conductes diferents pel sol fet de ser noies o ser nois, és a dir, pel sexe, per allò que està determinat biològicament. Aquesta constatació té alguns matisos: tant en noies com en nois (estadísticament poc rellevant però és un indicador de canvi substancial en la manera de viure ser noi, noia o ser adolescent) intentaven en tot moment deixar clar que eren iguals en interessos, accions i capacitats i que ser o fer d'una manera determinada depenia de la persona en concret, no de ser noia o noi; algunes noies i alguns nois feien fins i tot bandera de la necessitat de manifestar aquesta igualtat per anar en contra de tot allò que privés de llibertat la persona; en algun cas semblava més una necessitat d'aquesta llibertat i de no estar estipulat (normativitzat) el què fer, sentir i ser, que no la consciència d'apartar-se d'un model de gènere adjudicat al seu sexe.
6. Alguns dels canvis i vies alternatives als models construïts apareixen més en les concepcions, creences i pensaments de les noies i els nois que a la seva pràctica, més en el que hauria d'ésser, que en el que és. Aquest canvi en les idees es manifesta en l'expressió de discursos i/o pensaments sobre la necessitat d'establir igualtat de drets; en l'expressió d'altres discursos i/o pensaments contradictoris, és a dir, quan la igualtat s'ha de concretar en accions determinades o en imaginaris sobre accions, es torna a concepcions implícites de justificar les diferències entre les noies i els nois per les característiques que s'estableixen en els models de gènere.
7. En alguns àmbits analitzats pesen més les característiques de l'edat que la dels models de gènere (per exemple, parlen de les amistats o del que donen i demanen a amigues i amics; o de quan s'han d'enfrontar als canvis que impliquen responsabilitat o compromís). Aquesta evidència es concreta en les mencions que es fa al grup, el grup com a referent, com a mirall, com a model; la necessitat de tenir habilitats d'interrelació (simpatia, companyonia, solidaritat, etc.) per ser una

persona acceptada, ajudada, recolzada en el grup; que el grup d'iguals, bàsicament del mateix sexe, continua essent un dels referents principals on perduren o es remodelen els models de gènere.

8. Hi ha diferències entre les seves manifestacions amb divergències entre el que s'expressa sobre els pensaments i les accions; en les concepcions sobre el jo i la realitat, i en les percepcions pròpies i de les altres persones en relació. Això queda explícit en el que manifesten que pensen o fan noies i nois —que sovint no se sap si és el que tenen interès a projectar per donar una imatge determinada pròpia basada en el jo normatiu (allò que creuen que és correcte pensar o fer) o en el jo ideal (el que els agradaria fer o ser), o és una manifestació sense intenció de projectar res determinat sinó que tan sols expliciten allò que en aquell moment creuen o interpreten—, i el que realment fan o són; les concepcions envers si mateixos, i sobre les realitats contextualitzades on es viu o s'està implicat directament (les amistats, la família, les pròpies accions, pensaments, interessos o necessitats) i l'imaginari que es té quan se'ls demana generalitzacions (interessos que poden tenir els col·lectius, conductes determinades adjudicades a col·lectius de nois o de noies, etc.). Així, en l'imaginari, quan la resposta s'aplica a quelcom general, es transmeten més estereotips de gènere que quan es pensa en alguna persona concreta, context determinat o acció o creença pròpia. Les percepcions són també diverses. Hi ha diferències entre el que creuen que perceben altres del jo o del col·lectiu, i l'autoimatge pròpia i com a col·lectiu. Així, en ocasions, l'imaginari que tenen de com altres veuen el jo està més carregat d'estereotips que en la realitat manifestada.
9. Quan noies i nois pensen en el que hauria de ser s'estableix una relació amb l'educació escolar i familiar rebuda i, més concretament, amb un interès específic en el camp de la coeducació: per exemple, algunes de les afirmacions fetes per noies i nois evidencien el treball que el centre porta a terme dins del programa de coeducació. També en el jo normatiu hi ha influències de creences i pràctiques familiars de les noies i els nois. Tot plegat expressa que les característiques socioculturals, familiars i de finalitats educatives del centre educatiu influeixen, d'alguna manera, tant els models de gènere interioritzats i viscuts com les creences que es tenen o el que creuen que han de pensar, fer i ser.
10. Es constata que els models tornen a reconstruir-se com a patrons a seguir i amb els quals identificar-se; s'estableixen models diferents per a les noies i per als nois, encara que arribin a compartir trets i rols, i que es puguin viure tant per unes com pels altres. Això significa que es defineixen i adopten models sexuals amb els quals identificar-se. Els models poden canviar les seves característiques, evolucionar; noies i nois els poden caracteritzar a la seva manera, reconstruir-los a partir de les seves necessitats, però continuen essent viscuts com quelcom que marca el que s'ha de fer, ser i sentir diferenciat pel sexe que es té. La diferència sexual continua comportant la construcció de gèneres. Poques noies i pocs nois s'escapen de veure's en models de gènere —tinguin les característiques que tinguin—, buscant els seus referents en models de persona, d'ésser individual i social. Quan trenquen amb el model, ho aconsegueixen només en algun àmbit del model, no en la seva totalitat. Els models de gènere construïts o reconstruïts o els nous que despunten, tornen a ser els referents que tot noi i tota noia ha d'incorporar si volen sentir-se noies o volen sentir-se nois.

Perspectives i nous camins de recerca

Les conclusions exposades mostren les interpretacions dels continguts de l'estudi de cas i posen de manifest els models de gènere que construeixen i adopten les i els adolescents, com els signifiquen, i com van incorporant en el seu jo els imaginaris socials sobre la feminitat i la masculinitat.

Els resultats descobreixen realitats sobre els models de gènere i la seva reproducció que no sempre han estat prou considerats, i alhora impulsen a reflexionar sobre tot allò que culturalment és necessari descobrir i canviar. Les desigualtats que es generen en base als estereotips construïts i els prejudicis que s'activen quotidianament, són evidències clares de la pervivència de la cultura androcèntrica que reproduïen formes de relació sexista; són la constatació dels models de gènere que és necessari deconstruir no únicament en el discurs teòric, sinó en les pràctiques educatives i socials. No negar la realitat és un primer pas vers el canvi dels marcs de pensament referencials i de la legislació, però també de la realitat material. En el context de cultures dinàmiques la diferència sexual s'ha de constituir en un principi de dret, un valor d'inclusió, i no un desvalor que comporta la jerarquització i l'exclusió. Dones i homes no poden ni volen ser clons estàndard de models únics i obsolets. Al contrari, dones i homes volen ser únics i singulars en la seva diferència, però desitgen la igualtat en el dret a tenir drets. Aquesta és una realitat desitjada, una realitat que necessita de transformacions profundes, de crítiques constructives, de recerques que ajudin a veure clar i a promoure els canvis necessaris.

Entre altres destaquem la necessitat d'altres investigacions sobre com i què s'aprèn en les diferents etapes educatives i, especialment, què passa en la formació universitària de magisteri, educació social, pedagogia, etc. També són necessàries les investigacions sobre polítiques educatives d'igualtat. Pedagògicament no es pot avançar en un projecte educatiu i social inclusiu si no es parteix de les evidències de la desigualtat i la discriminació que correlacionen amb els models de gènere; si no es considera i es visibilitza la diferència sexual com a objecte d'estereotips i prejudicis que porten a l'exclusió; si no es té un coneixement de com es van conformant els gèneres i com aquests diferencien les oportunitats i el desenvolupament de noies i nois. La investigació ha d'aprofundir en la inclusió educativa i la diferència sexual si es vol avançar en la construcció de ciutadanes plenes.

Referències

- Amezcu, J.A.; Pichardo, M.C. (2000) «Diferencias de género en autoconcepto en sujetos adolescentes». *Anales de Psicología*, 16 (2), p. 207-214.
- Aránega, S.; Guitart, R. (2005) *Fills autònoms i responsables. Una fita dels pares*. Barcelona, Graó.
- Carrillo, I. (2007) *Es possible educar en valors en família?* Barcelona, Graó.
- Chomsky, N. (2001) *La (Des)educación*. Barcelona, Crítica.
- Eagly, A.; Dielman, A.B. (1997) «The Accuracy of Gender Stereotypes: A Dilemma for Feminism». *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 2, p. 11-30.
- Elzo, J.(2008) *La voz de los adolescentes*. Madrid, PPC.
- Funes, J. (2004) *El món dels adolescents explicat per ells mateixos*. Barcelona, Fundació Bofill.
- Lameiras, M.V.; Rodríguez, Y. (2003) «Evaluación del sexismo ambivalente en estudiantes gallegos/as». *Acción Psicológica*, 2 (2), p. 131-136.
- Megias, I. (2005) *Jóvenes y sexo. El estereotipo que obliga y el rito que identifica*. Madrid, Fad/Injuve.
- Miyares, A. (2003) *Democracia feminista*. Madrid, Cátedra.
- Nicholson, J. (1987) *Hombres y mujeres ¿Hasta qué punto son diferentes?* Barcelona, Ariel.
- Núñez, L.; Segall, M. (2002) *Análisis y detección de expectativas y proyecto de vida de niñas, niños y adolescentes*. Santiago de Chile, Servicio Nacional de la Mujer.
- Safilios-Rothschild, C. (1987) *Las diferencias según el sexo en la socialización y educación infantil y sus consecuencias en la elección de los estudios y sus resultados*. Barcelona, Alioma.
- Stake, R. (1998) *Investigación con estudio de casos*. Madrid, Morata.

Investigar para desvelar los modelos de género en la adolescencia

Resumen: El artículo presenta una investigación en el ámbito de estudio de la educación y el género que adopta la metodología del estudio de caso para visibilizar y analizar los modelos de género de las y los adolescentes. En las conclusiones se apuntan cambios en los géneros que se adoptan, movimientos que constatan que los modelos de género femenino y masculino considerados más «tradicionales» están en evolución, perduran rasgos pero otros se reestructuran con características diversas o evolucionan cambiando su significado. Los resultados de la investigación son una contribución al conocimiento sobre los modelos de género y constituyen un documento base para el debate y la reflexión pedagógica sobre las relaciones entre educación, diferencia sexual y ciudadanía inclusiva.

Palabras clave: género, adolescencia, construcción del yo, educación en valores

Une recherche pour révéler les modèles de genre dans l'adolescence

Résumé : L'article présente une recherche dans le domaine d'étude de l'éducation et du genre qui adopte la méthodologie de l'étude de cas pour découvrir et analyser les modèles de genre chez les adolescentes et les adolescents. Dans les conclusions, il note l'adoption de changements de perspective quant aux genres, de mouvements qui montrent que les modèles des genres féminin et masculin considérés comme les plus « traditionnels » sont en évolution, que perdurent cependant certains traits mais que d'autres se restructurent avec des caractéristiques différentes ou évoluent en changeant de signification. Les résultats de la recherche constituent une contribution à la connaissance sur les modèles de genre en même temps qu'un document de base pour le débat et la réflexion pédagogiques sur les relations entre éducation, différence sexuelle et citoyenneté inclusive.

Mots-clés : genre, adolescence, construction du moi, éducation aux valeurs

Research to identify gender models in adolescence

Abstract: The article describes research in the field of education and gender, using case studies as a methodology to examine and analyse the gender models of adolescents. The conclusions point to changes in the genders adopted, movements which reveal that the models of female and male gender considered «traditional» are evolving; some features remain but others are being restructured with a range of features or developing, changing their meaning. The results of the research are a contribution to knowledge of gender models and as a document represent a starting point for pedagogical debate and reflection on the relationship between education, sexual difference and inclusive citizenship.

Keywords: gender, adolescence, construction of the self, education in values